

Csukovits Enikő

Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban.

MTA Doktori Értekezés

BÍRÁLAT

A disszerens nagyon helyesen állapítja meg, hogy hiányzik a hazai tudományos szakirodalomban a középkori Magyarország nyugat-európai képének monografikus feldolgozása. Pedig nagyon vártuk, hiszen az 1980-as évek óta Magyarország helyének keresése az európai régiókban folyamatosan napirenden van, s magától adódott a kérdés, hogy a strukturális elemzéseken túl maguk a kortársak hogyan vélekedtek az országról; a korabeliek is úgy látták-e hogy a középkor utolsó századaiban az ország felzárkózott a Nyugathoz, amint ezt sokan szeretnék hinni? A feladat és a feldolgozható forrásanyag is hatalmas, így a bíráló is félve teszi meg észrevételeit, hiszen a dolgozat jelenlegi terjedelmi keretét nem is lehetett volna sokkal több további adattal megterhelni. Hasonlóképpen egyet tudunk érteni a megközelítés módszerével és munka szerkezetével: -a földrajzi megismerés útjai, -a magyarságkép fejlődése, -a négy nézőpont, ország, királyok, hadsereg, nép megítélése válogatott, esettanulmány formájában feldolgozott források alapján, s végül a könyvtárak katalógusainak tanulságának szembesítése a korábban leírtakkal. A Szerző nagyon helyesen gondolta úgy, hogy az országgépet befolyásolták az utazók szóbeli információ és a művek, források (kéziratok, nyomtatványok, s hangsúlyosan a térképek, de akár művészeti alkotások). Az utazók maguk is előállítottak műveket, amelyek önálló életre keltek, pl. útleírások, vagy éppen követjelentések formájában. Az utazók köre jól behatárolható: egyháziak, egyházi és világi zarándokok katonák, követek-kereskedők, illetve a fejedelmi kör, akiknek a kíséretében születnek alkotások. A művek típusai és műfajai pedig szerteágazóak, amibe szerencsésen még ízelítőül a szépirodalmi feldolgozások is belefértek. A feladat tehát hatalmas, még ha a címben jelzett „Nyugat-Európa” jelent is bizonyos megszorítás, hiszen így a latinsághoz tartozó, de közép-európai lengyel historiográfia, pl. Jan Długoss „igazoltan” marad távol, igaz, a lyoni zsinaton a magyarokat és lengyeleket is a Nyugat tagjaiként írják le. E megközelítésben ugyanakkor bizonyos kézirat típusok (a hagiografikus és liturgikus szempontokkal) háttérbe szorultak, pl. a legendák, amelyeknek olvasóközönsége a kör

zártága ellenére nem volt lebecsülendő, valamint a krónikák vándorútja, miként Kézai Itáliába kikerült műve, annak további feldolgozásai (Paolino da Venezia, Dandolo stb.) nem kis hatást fejtett ki, nem is beszélve az 1308 körüli leírásban felfedezhető krónikás nyomokra, amiket Deér számba vett, de nem számolt még Kézai önálló alkotói tevékenységével. Paolino da Venezia térképeiről és áttekintő táblázatairól is szívesen olvastunk volna, amelyeken szintén feltűnt Magyarország. Hasonlóképpen terjedelmi okokból maradhatott ki a tudatos propaganda szempontja, noha ennek tekinthetők a 15. századi hadieseményekről egy időben különböző udvarokba küldött beszámolók, Nándorfehérvár 1456, vagy még inkább Mátyás alatt, pl. Szabács bevétele után. Szabács metszetének feltűnését a Schedel krónikában is ide sorolnánk, ami az esemény valós jelentőségéhez képest kakukktojásnak tekinthető a műben. Hasonló érveléssel Mátyás otrantói kalandja is ide lenne sorolható, aminek diplomáciai ünneplése messze a tényleges harci teljesítménye fölé emelte a magyar királynak a Nyugat megsegítésében játszott szerepét. Végül a propagandához kapcsolódik a könyvnyomtatás megjelenése korszakunk végén (1519-ben kinyomtatják Rómában a Szt. Gellért legendát), az összképet alapvetően nem módosítva, de mindenképpen tovább árnyalva, hiszen végül is Magyarország a nyomtatott kiadványoknak köszönhetően jelenik meg nagyobb számban a nyugati könyvtárakban. Végül mindezek az idősíkokkal is kapcsolatba hozhatók: a források egy része, pl. a követjelentések, azonnal, de szűk körben formálták az országról alkotott képet, mások, pl. krónikák csak fokozatosan, leginkább nyomtatásban való megjelenésük után. A lexikonok, enciklopédiák is kívül rekedtek a terjedelmi korlátokon, noha népszerűségükhöz nem férhet kétség, legyen ez a *Speculum historiale*, vagy éppen a ferences Bartholomaeus Anglicus enciklopédiája, ahol annak XV. könyvében, „De provincis” olvashatunk a magyarokról. Mindez már a források hatásmechanizmusára is utal, nem lényegtelen, hogy azok helyi vagy szélesebb, populárisabb hatásával számolunk-e.

A földrajzi megismerés-fejezet tömören, de olvasmányos formában tekinti át a klasszikus kézikönyveket, Sztrabóntól Pomponius Melán és Pliniuson át Izidór *Etymologiarum libri-jéig*. Logikusan csatlakozik ide a zárandokirodalom, majd a keresztes háborúk, a keleti útleírások és domonkos és ferences missziók irodalmának bemutatása. Nagyon fontos annak a keretnek és művelődéstörténeti háttérnek a megrajzolása, amiben azután korábban Pannóniát, majd Magyarországot elhelyezik. Érdekes, amint a humanistáknál a klasszikus olvasmányok és a közvetlen vagy olvasott információk konfliktusokat okoznak. Jellemző, hogy Boccaccio a

„De montibus”-ban két Kaszpi tengert írt le, miként Bonfininél két augsburgi csatáról olvashatunk, a nyugati és a magyar verziónak megfelelően.

A Magyarország-kép alakulásának és változásának nyomon követése tömör és összefogott. A hun-magyar kérdéskör is itt kerül említésre. Az 1000 utáni historiográfiában, hagiográfiában már sokkal inkább a keresztény üdvtörténetbe beépülő Attila szerepel, ami a velük – ahistorikusan – azonosított magyarokra sem vetett annyira rossz fényt. A hunokat valóban nevezték magyaroknak, hiszen a német nyelvű történetírásban, egészen a 15. század végéig bármikor magyart (Ungeren) írtak a hunok, sőt pannonok helyett is (vö. Deutsche Kaiserchronik). Sajátos módon emelte be Magyarországot a német irodalmi köztudatba a mai formájában 1200 körül átszerkesztett Nibelung-ének. Ennek közvetlenül magyar hatásra visszavezethető elemein (Géza fejedelem, Szent István, Gizella vagy éppen II. András király) mind a mai napig vitatkoznak. Tény, hogy Attila „király” nyugodt, lágy szívű uralkodóként jelenik meg, s birodalmának meghatározó Duna-menti helyei Magyarország területére esnek, Moson, Óbuda, vagy Esztergom. Magyarország értékelése ebben a kontextusban általában kedvező, miként magának Attilának udvara is egy nyugati udvarhoz hasonlít, amitől peresze eltérő volt az itáliai Attila-Totila kép, amire a dolgozatnak a firenzei levelezést bemutató részében találunk utalást. A magyarok megítélésében bekövetkező változás valóban radikális 1000 után, de azért teljes sikerre jutása kétszáz esztendő legalább igénybe vett. A fordulatot egyébként a Bolognai egyetem 1170 körül született retorikai professzora, Boncompagno da Signa művének Szovák Kornél által bemutatott részei szépen igazolják, miszerint külföldi előkelők fiai is jönnek nevelkedni a magyar udvarba. Ugyanakkor a „barbár”, „bárdolatlan” kifejezés, mint szitokszó, úgy tűnik örökre megmarad, erre a Szerző saját maga is hoz példát (nyilván a 73. oldal sommás megállapítása finomításra szorul). A pogány múlt emlegetésére jellemző eset, hogy 1480-ban a tárgyalások hevében a velenceiek felemlégetik, hogy Horvátországot már akkor jogosan birtokolták, amikor a magyarok még pogányok voltak.

Külön alfejezet foglalkozik Magyarország és szomszédjai kapcsolatával, teljes joggal. Nyilván a szomszéd érzelmileg elfogult volt, a szomszédokat sosem szeretjük, de egyúttal jobban is informáltak voltak. Rudolphus Glaber lehet, hogy lelkes, de messze volt, a magyarokkal kapcsolatban a bajorok és itáliaiak még évszázadok múlva is pogányt kiáltanak, ha valami csúnyát akarnak mondani. Ugyanakkor a hazai szentkultusz is a szomszédok körében terjedt el, a környező osztrák és lengyel területeken ott voltak a magyar szentkirályok legendái és könyörgései, 1470 körül Hartvik német fordítást is kapott, a liturgikus hatásnak

Nyugat felé a határ a passauai püspökség volt, amint legutóbb Lauf Judit írásai szépen igazolták. Nem kevésbé érdekes a szintén Lengyelországban olvasott Kinga legenda, ahol éppen az Árpádokra vonatkozóan nagyon hízelgő szavak olvashatók. Itáliai vonatkozásban Klaniczay Gábor kutatásainak köszönhetően Szent Margit tisztelete a szerzetesrendi támogatással nagy népszerűsége tett szert, elemei még Sienai Szent Katalin kultuszába is átkerültek, miként Szt. Erzsébet európai, itáliai népszerűségéről Gecser Ottótól olvashattunk. A Dante Isteni színjátékában is megénekelte nápolyi Anjouk magyar nemzeti szentekhez való kötődése is felveti az udvari és populáris hatás kérdését.

Nagyon helyesen emeli ki a Szerző az 1064-1065-ös zarándoklat jelentőségét, bár ennek kapcsán még sok érdekességet lehetett volna elmesélni, hiszen több párhuzamos forrásunk van, amelyek részben a keleti leírások toposzai alapján készültek. Ez az elem, előreutalva, éppen az 1308 körüli leírásra – ha Deér szkepszise jogosult – akár a virtuális utazási beszámolók lehetőségét is felvetik. Az első keresztes hadjárat átvonuló csapatait illetően is a kép némileg bonyolultabb. A magyarok katonai fellépése a fosztogató frankokkal szemben még kései századok krónikásait is foglalkoztatta. Információikkal egybevégezve Annalista Saxo és Ekkehardus Uraugiensisnek az 1096-os évhez kapcsolódó megjegyzése, akik idézik a kortárs német keresztesek véleményét, miszerint a magyarok és a pogányok semmiben sem különböztek egymástól. Ebben az összefüggésben talán érdemes lett volna utalni Sébastien Mamerot „Les passages d’outremer” kéziratára, ill. annak nyomtatott (Párizs, 1518) és modern faksimile kiadására. Egész oldalas miniaturák jelenítik meg a magyarok és keresztesek összecsapását, majd a nikápolyi csatát, illetve Zsigmond menekülését. A dunai menekülés már azért is érdekes, mert a velenceiek Zsigmondnak későbbi konfliktusai alkalmával felemlítették, hogy mekkora a magyar király hálátlansága velük szemben, akik az életét mentették meg 1396-ban. A keresztes hadjáratokkal általában nem volt szerencsénk: II. András keresztes hadjárata pontosan az ellenkező PR hatást érte el, jó szót erről a középkori forrásokban alig lehet olvasni. Talán a velenceiek érdeklődése a hajóbérleti szerződés iránt maradt töretlen, hiszen annak fejében mondott le a magyar király Záráról.

A kép változásában a Szerzővel teljesen egyetértve valóban az Anjouk itáliai látogatásai, európai zarándoklatai és adományai, majd Zsigmond európai politikája volt hihetetlen nagy hatással. Persze, nem tudom, hogy a zarándokhelyekre tette adományok hatásáról vannak-e forrásaink, vagy a pozitív PR-kép csak feltételezés? Nagyon fontosak a Szerző által újra, és a korábbiaknál alaposabb kiaknázott itáliai követjelentések.

Az itáliai források beható kutatása, olykor esettanulmányok formájában, a dolgozat fő erényei közé sorolható, s maradandó eredményként jelölhető meg, hadtörténeti szempontból különösen Domenico da Gravina műve alapvető. Ugyanakkor - igaz nem tartózik a dolgozat tárgyához - a külföld Nagy Lajos-képünket árnyalja Jan(ko) z Czarnkowa kilenc kéziratban fennmaradt műve az 1371-1384 közötti eseményekről, benne a lengyelföldi magyar uralom nem éppen hízelgő megörökítésével. A források alapján a Szerző helyesen gondolja, hogy az itáliai fosztogatások inkább a nem magyar zsoldosok rovására írandók, bár a Szt. Patrick – követjárás bevezetője ezt a pozitív képet ismét árnyalja. Történeti perspektívája miatt még érdekesebb Conversino de Ravenna jellemzése. Lajos, a hunok királya a szétszakított, embertelen, törvény, erkölcs, félelem nélküli országot feltámasztotta és...megújította” Sokat mondó, hogy voltak és maradtak bizonyos fenntartásai Nagy Lajos államáról, amelyet még nem hatott át teljesen a kultúra és civilizáció. Maga Conversino is utal arra, hogy Lajos íróinak milyen rossz a volt a latinsága.

A Magyarország és szomszédjai alfejezet méltán utal a gazdag ausztriai forrásokra, különösen az Osztrák rímes (pontosabban ritmikus) krónikára. Az osztrák (stájer) szerző rosszindulata a magyarok irányában teljesen egyértelmű, ám ezt üdítően ellensúlyozza, amikor a morvamezei csata kapcsán a magyar előkelők „franciás” nehézfegyvezetű vitézkedéséről ír. Az osztrák Stainreuter műve kapcsán tér ki a fiktív magyar feleségek jelenségére. Arra, amikor egy felkapaszkodott nyugati család a magyar dinasztiahoz való fiktív kapcsolatai révén igyekszik ősidőkbe vesző előkelőségét igazolni. Ezek már mindennél többet árulnak el az ország megnövekedett presztízsről, amit a dél-német scheyerni fiktív kapcsolatok is szépen igazolnak, amit a Wittelsbachok uralmi legitimizációjának keretein belül lehet értékelni.

A dolgozat teljesen meggyőzően jut arra a következtetésre, hogy az oszmánok megjelenése Magyarország, azaz a latin világ határán valóban át- és felértékelte az ország szerepét. Jó érzékkel koncentrálna a legnagyobb ütközetekre, amit jól mutat, hogy ezekhez az utóbbi években jelentős kiadványok és kutatások kapcsolódtak (amit részben az időbeli korlátok miatt sem tudott hasznosítani, így például Colin Imber és John Jefferson munkái a várnai hadjáratról és csatáról, vagy éppen a Brodarics-kutatás megélénkülése Magyarországon)

A dolgozat maradandó értékei közé tartozik a kartográfiai irodalom bevonása a történeti fejtegetésekbe, ami önmagában nem lenne meglepő, de még a koraújkor vonatkozásában is sikerült Pálffy Gézának e módszerével meglepetést szereznie. Most sem áll másként a helyzet,

a kartográfiai vonatkozások elsikkadtak, vagy egészen egyszerűen kimaradtak a történeti elbeszélésekből, pedig e téren is hatalmas szakirodalom született. Fontos megállapítása, hogy nem az ebstorfi, 1230 körüli térkép az első, amelyen Magyarországra vonatkozó helynevek találhatók, hanem már korábbiak is vannak. Hasonlóképpen izgalmas a földrajzi glosszák jelentőségének felismerése, jelen esetben a St. Galleni 10-11. századi glosszákra való utalás (143.o.), amik et annak ellenére meglehetősen érdektelenség övezett, hogy azokat Lozovsky már 2006-ban közzé tette. Időben nagyot ugorva úgy látjuk, hogy Lázár deák és Cuspinianus külön-külön tárgyalt tevékenységét is össze lehetett volna kapcsolni, Plihál Katalin 2013. évi nagy Lázár deák-monográfiájának ismerete nélkül is.

Minden korszakban megragadja, vagy éppen sokkolja egy terület lakosságát az átvonuló katonaság. Valóban rendkívül érdekes, hogy a hadsereget milyennek látták a nem-magyarok, ellenségeik vagy éppen fegyvertársak. A forrásanyag elsőrangú, Osztrák rímes krónika, a magyar velencei háborúk krónikái, Jakob Unrest és Jehan de Wavrin. A leírások általában a könnyűlovasokat, kunokat és az íjak használatát emelik ki, amiben nincs is meglepő, a kérdés azonban megválaszolatlanul marad, hogy milyen arányt képviseltek a sereg egészében, beleértve a más frontra mozgósított egységeket is. A számadatok iránti vonzódás a krónikások részéről érthető, még ha a mai történészek általában kétséggel is fogadják a leírt számokat, ami a kalandozóktól kezdve Zsigmond és Mátyás koráig egyaránt érvényes. Óvakodnánk attól, hogy ha egy létszám-adat a csatában részt vevő Hunyaditól ered, mint 1443-ban, azt rögtön „valós létszámnak” nevezzük. A magyarokkal rokonszenvező Domenico da Gravina, az apuliai „Froissart” krónikáját a Szerző fedezte fel újra a magyar történetírásnak, még ha elfogult forrásról is van szó, amit korábban is, többek között maga Arany János is használt Toldi trilógiájához. Valóban figyelemre méltó esemény, amikor Lackfi István vajda 1348-ban német zsoldosaihoz latin nyelven intéz buzdító beszédet, amit aztán fordítanak. Egyúttal fényes cáfolata annak, hogy a középkorban nem léteztek buzdító hadvezéri beszédek, s mindaz csak a krónikások kitalálása lenne.

Az ausztriai források közül meghatározó a megbízható, mégis majdnem elfeledett Jakob Unrest krónikája, pontosabban a szerzőnek a kortárs 15. századi adatokat tartalmazó, 1435-1499 közötti éveket tárgyaló osztrák krónikája (Österreichische Chronik). Már kevésbé a magyar krónikákra támaszkodó Magyar krónikája, aminek Armsbruster-féle modern kiadását még a szerző sem idézi (Revue Roumaine d'Histoire 1974, 481-508.), s mindkettő magyar fordítása a hazai könyvkiadás nagy adóssága. A kép kiegyenlített, őszintén sokallja a

magyarok rablásait és erőszakoskodásait a vidéken, mégis sok esetben egy Mátyás iránti tisztelet és elfogódottság érhető tetten, még akár Bécs elfoglalásakor is. Nem kevésbé fontos a disszertációban Thomas Ebendorfer felfedezése, akinek munkái az utóbbi évtizedekben jelentek meg, s jórészt hiányoznak Gombos gyűjteményéből.

A negyedik fejezet végül a korabeli könyvtárak magyar vonatkozású ismeretanyagát tekinti át a burgundi udvari könyvtár és Hans Derscham több mint 2000 művet tartalmazó könyvgyűjteményének példája alapján. A modern útleírások bekerültek a burgundi könyvtárba, míg érdekes módon Mátyás könyvtárából ezek hiányoztak, ami persze nem meglepő, már többen utaltak arra, hogy nem a legnaprakészebb művek kerültek fel a budai könyvtár polcaira. Összességében alig akadt magyar tárgyú olvasnivaló a burgundi gyűjteményben, de ezt az utazók szóbeli és írásbeli jelentései jócskán ellensúlyozták. Derscham gyűjteménye híres volt az ókori geográfiai irodalom szinte hiánytalan sorozatáról. Értelemszerűen magyar tárgyú művekben gazdag volt könyvtára. A bevont könyvtári katalógusok száma gyarapítható lett volna, de a levont következtetéseken az sem módosított volna.

Az összefoglaló megjegyzések a nyugati magyar- és Magyarország-képről joggal utalnak arra, hogy a török fenyegetésig Magyarország esetlegesen jelent meg a nyugati forrásokban viszonylag kis figyelmet szenteltek neki. Ennek kezdete valóban a nikápolyi csatához köthető, amikor a nyugati lovagság színe-java megjelent, s a burgundi herceg személyében a törökök olyan foglyot ejtettek, akiről egész Európa tudomást szerzett. Az ad hoc jelleggel szerzett, személyes tapasztalatok, vagy éppen olvasott információk nem adódtak össze, nem álltak össze rendszerré, nem volt, aki rendszerezze azokat, miként elsőként arra a humanisták tettek kísérletet. Derscham könyvtára éppen azt példázza, hogy a 16. század első felében már lett volna lehetőség jelentős magyar tárgyú anyag koncentrált gyűjtésére, ilyenre azonban az ország határain túl nem került sor. Az országra vonatkozó külföldi megjegyzések alapján az ország valóban pozitívabb ítéletet kapott, mint az emberek. Az ország hatalmas, még Dalmácia nélkül is Európa egyik legnagyobb területű országa, miként természeti értékekben, természeti kincsekben való gazdagsága, termékenysége is megfelelt a valóságnak. A szüntelen háborús állapotban nem tekinthetők túlzásnak, hogy a magyarok vitézek, harcot kedvelők, jó lovaik vannak és az erőszak iránt fogékonyak. Pierre Choque, szerint is „tous les nobles gentilz hommes sont gens de guerre”. A törökök elleni harcra való elszántságot nehéz volt kétségbe vonni, még ha a politikai pártharcok valós alapot is adtak a külföldi kritikáknak.

Ugyanakkor az egyszerű életvitelre és nyers modorra való utalások sem nélkülözték az alapot. Azt is észrevették azonban, hogy a magyarokhoz képest a bécsiek sokkal jobban öltözöttek (Bertrandon); hogy szenvedtetőek a magyarországi utak (Peter von Rez). Reprezentáció és imázs, a látványos hadjáratok mögül olykor a valóság is elővillant.

Az elemzések eredményeként az összkép realista, amit az utazók leírásai megerősítettek: nincsenek, vagy alig vannak túlzó, fantázia szülte megállapítások. Sőt, a korszak végére nemcsak latin nyelven (Hess munkája a harmadik legkorábbi kinyomtatott nemzeti történelem, amihez vegyük hozzá Johannes Menestarffer 1481-es Hess-másolatát), hanem már német nyelven is megszületnek az első Magyarország történetek, így Unrest munkái, majd Thuróczy krónikájának három fordítása, a salzburgi Egyetemi Könyvtárban fennmaradt Thuróczy-krónikához fűznek latin magyar történeti kiegészítéseket, leginkább Arnpeck krónikájából, elkészülnek az ország leírások és térképek. Akár tragikusnak is nevezhető, hogy amikor szétesik a középkori magyar királyság, a nyugat kezdheti előről az ország up-to-date elhelyezését a korszak térképein.

A disszerens munkája a napjainkban is az újságok első oldalán szerepelő Magyarország –kép történeti vizsgálatának - korábbi kutatásainak és előtanulmányainak eredményeit is hasznosító - alapmunkája, ami jelentős, eddig ismeretlen, vagy alig hasznosított forrásanyag elemzése alapján rajzolt egy, a korábbinál sokkal árnyaltabb és informatívabb képet. A dolgozatot az MTA doktora fokozat elnyerésére minden tekintetben alkalmasnak találom.

Budapest, 2013. január 15.

Dr. Veszprémy László

MTA doktora